

СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ АВСТРІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглянуто процес формування нової концепції історії Східної Європи в науково-освітніх закладах Австрії у міжвоєнний період з урахуванням політичних і особових чинників.

Ключові слова: Східна Європа, Австрія, міжвоєнний період, історичний образ.

Рассмотрен процесс формирования новой концепции истории Восточной Европы в научно-образовательных заведениях Австрии в межвоенный период с учетом политических и личностных факторов.

Ключевые слова: Восточная Европа, Австрия, межвоенный период, исторический образ.

The process of a new conception of Eastern Europe history formation in the scientific-educational institutes' establishment of Austria in between two world wars period is considered in the article, taking into account the political and personality factors.

Keywords: Eastern Europe, Austria, between two world wars period, historical image.

В епоху Просвітництва утвердився поділ Європи на «Схід» - «Захід», який прийшов на зміну конструкту «Північ» - «Південь». Німецькомовний світ опинився на порубіжжі цього поділу. Східна Європа слугувала для нього, як і для всієї Західної Європи, тим Іншим, що дозволяв ідентифікувати себе як більш розвинутий та модернізований світ. Разом з тим, Східна Європа розглядалась як регіон для розширення життєвого простору та особливої німецької місії в його окультуренні. Один із способів опанування/підкорення – це спосіб вивчення: я знаю – я володію. Це в значній мірі спровокувало інституалізацію східноєвропейської історії як фахової дисципліни в університетах Німецької імперії та Австро-Угорщини на рубежі XIX – XX ст. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні означала й поразку цих ідей і провокувала переосмислення історичного образу Східної Європи й формування нової концепції східноєвропейських історичних досліджень в науково-освітніх установах німецькомовних країн. Якщо радянська історіографія хоча б якусь (більш ідеологічну, ніж наукову) увагу приділяла німецькому «остфоршунгу», то проблеми дослідження історії й відповідно витворення історичного образу Східної Європи в Австрії були практично проігноровані. Цю традицію радянської історіографії сповідує й сучасна українська історіографія. Дана стаття має на меті проаналізувати специфіку досліджень історії Східної Європи в Австрії у міжвоєнний період з урахуванням політичних та особистісних факторів. Оскільки образ Східної Європи репрезентувався в лекціях, семінарських заняттях, публікаціях австрійських дослідників історії Східної Європи, то важливо проаналізувати творчий шлях, діяльність, політичні погляди самих творців образу Східної Європи. Вельми важливим є й той факт, що на початок Пер-

шої світової війни до складу Австро-Угорської імперії входило чимало східноєвропейських/слов'янських земель, які поступово почали вважатись «своїми» і не могли в повній мірі слугувати як константа «Іншого». Так, на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету під Східною Європою розуміли, насамперед країни і землі, які знаходились поза межами Габсбургської монархії. В університетах Відня, Граца та Іннсбрука до і після 1918 р. займалися історією чеських та угорських земель, але в рамках австрійської історії. Міркування Костянтина Іречека (Konstantin Jireček) про те, що в сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини залишилися теорією [1, s.9].

Від заснування у 1907 р. семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті до своєї смерті у січні 1918 р. семінар очолював доволі відомий історик Костянтин Іречек, який був членом-кореспондентом Російської Імператорської Академії в Санкт-Петербурзі, Південно-слав'янської Академії наук та мистецтва в Загребі, дійсним членом Імператорської Академії наук у Відні, членом низки наукових товариств у Белграді, Софії, Празі. Мав досвід роботи в міністерстві освіти Болгарії й навіть певний час обіймав посаду міністра [2, s.4]. В його доробку була низка ґрунтовних праць з історії Балкан, які були видані декількома мовами. Наприклад, у 1878 р. професор Новоросійського університету Ф.К. Брун та магістр В.Н. Палаузов переклали російською та видали в Одесі «Історію болгар» К. Іречека [3].

Після смерті К. Іречека семінар очолив Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger), який організаційно чимало доклався до заснування семінару, обіймав посаду доцента, а згодом професора семінару східноєвропейської історії. Його наукові інтереси

були зосереджені на історії Росії й відносинах Австро-Угорщини та Росії й відповідно охоплювали значний східноєвропейський простір. Ганс Уберсбергер читав студентам оглядові лекції із загальної історії Східної Європи, історії Росії з допетровської доби до 1917 р. (джерелознавство, політична історія, селянське питання, держава та суспільство, історію конституції та управління, політичних та соціальних рухів, державної церкви та сект, історію культури), історії Польщі, політичних ідей західних та південних слов'ян, історію орієнталістських питань, історію болгар та сербів [4, s.108; 1, s.135]. На семінарських заняттях практикувалась робота з джерелами та заслуховування рефератів і доповідей. До розгляду пропонувались теми: зі східноєвропейської історії нового часу, з історії Росії: повідомлення іноземців з кінця XVIII ст., Московська держава, політика орієнталізму, історія конституції та управління, мемуари, сподаги, з історії Польщі пропонувався розгляд рішень сейму, а також розглядалися матеріали до проблеми відповідальності за війну [1, s.137].

В повоєнні роки дуже швидко почала зростати кількість слухачів семінару східноєвропейської історії. Г. Уберсбергер в листах до принца Ліхтенштейнського повідомляв, що наприкінці 1920 р. вона досягла 100 чол., в 1921 р. було 200 слухачів, а в 1922 р. кількість слухачів семінару зросла до 200-300 чол., але на семінарські заняття приймалися тільки вибрані студенти [1, s.134]. З 60 год. семінарських занять завичай, не менше як 30 год. відводилось на теми історії Росії. Склад студентів був доволі строкатим за національним складом. Одразу після Першої світової війни серед його слухачів була велика кількість українців [5] та євреїв з Польщі, а в пізні двадцяті ймовірно його учнями були переважно євреї [1, s. 134].

Керівництво семінаром Г. Уберсбергер періодично поєднував з посадою декана філософського факультету (1924-1925) та ректора Віденського університету (1930-1931), у 1925 р. він став членом-кореспондентом Австрійської академії наук, та Лондонської школи славістичних студій [4, s.91-92].

Після розпаду Габсбурзької монархії та поразки у Першій світовій території Австрії значно скоротилась, а в суспільстві розгорнулись дискусії, пов'язані з проблемами австрійської ідентичності. В повоєнній Австрії доволі поширеною була ідея німецької єдності та приєднання Австрії до Німеччини. Прихильником германоцентристської концепції був і Г. Уберсбергер. Він став співзасновником і до 1926 р. був членом Великонімецької партії Австрії [6, s.246]. Свої наукові пошуки він спрямував на виправдання звинувачень Австрії у розв'язанні Першої світової війни. З 1927 р. він впровадив новий курс, який стосувався питань відповідальності за війну, як то, наприклад, липнева криза 1914 р. [1, s.135, 239]. У листопаді 1929 р. Г. Уберсбергер разом з Людвігом Бітнером заснували дев'ятитомне видання документів «Австро-Угорська зовнішня політика від Боснійської кризи 1908 р до початку війни 1914 р.» [4, s.115]. У 1930 р. вони обидва за цю роботу були удостоєні відзнаки за заслуги перед Австрійською Республікою. Цю роботу сам Уберсбергер трактував як «боротьбу проти неправдивої вини за війну», а семінар «центрального місця досліджень питань вини за війну» [1, s.121]. Свого

роду продовженням цієї боротьби стала робота Г. Уберсбергера над темою «Проблема Дарданелл як російське доленосне питання», в якій чітко проглядалась тенденція: російська одержимість в питаннях морських проливів повинна розглядатись як частина вини за розв'язання війни [4, s.127]. В 1932 р. він вступає до НСДАП й стає довіреною особою НС у Віденському університеті. З 1934 р. його кар'єра була пов'язана з Німеччиною [4, s.91-92].

Після смерті К. Іречека дослідження історії Південно-Східної Європи майже припинились, аж поки до Відня не перебрався Карл Пач (Karl Patsch). Ще в 1916 р. Ганс Уберсбергер та Рудольф Геєр (Rudolf Geyer) заснували Дослідницький інститут Сходу та Орієнту (Forschungsinstitut für Osten und Orient). Відповідно до задуму він складався з двох відділень (до 1920 р. інститут мав двох вже названих керівників: один для Сходу, інший для Орієнту). Поряд з Інститутом було зорганізовано «Товариство Сходу та Орієнту» (Gesellschaft für Osten und Orient). Його функція полягала у фінансуванні Інституту [1, s.137-138]. У 1919 р. членом Інституту став й Карл Пач, який змушений був залишити Сараєво й перебратися до Відня. Карл Пач народився в Чехії. Невдовзі сім'я переселилась в Російську імперію на Волинь, де батько був на службі у Романа Любартовича-Сангучко. Тут Карл відвідував німецьку народну школу. Все це посприяло тому, що ще в дитячі роки він опанував чеську, російську, польську та німецьку мови [1, s.157; 7, s.190]. Вищу освіту він здобував у Празькому німецькому університеті, де студював географію, археологію та історію й підготував дисертацію «Джерела Штрабо з історії його часу». Потім він продовжував студії у Віденському університеті, а з осені 1893 р. розпочав свою діяльність в Сараєво, спочатку як викладач гімназії, потім керівник античної колекції Боснійсько-Герцоговинського національного музею. Хоча Пач й студював історію, але його наукові дослідження в цей час були зосереджені на археології. Однак його не задовольняла діяльність археолога й наукового співробітника музею й в 1904 р. він зорганізував Боснійсько-Герцоговинський інститут досліджень Балкан (Балканознавства), який невдовзі перетворився на важливий центр досліджень Південно-Східної Європи. Після закінчення війни національний уряд Боснії та Герцоговини в грудні 1918 р. заклав інститут, що в значній мірі й спричинило переїзд Пача до Відня [1, s.157]. В 1921 р. він був обраний ординарним професором слов'янської історії та античності семінару слов'янської філології Віденського університету. Одночасно з цим він почав перейматись розбудовою Інституту Балканістики у Вищій школі світової торгівлі. В 1924 р. його було обрано членом-кореспондентом Австрійської академії наук, а в 1928 р. він став дійсним членом, в 1926-27 рр. був деканом філософського факультету Віденського університету [7, s.189].

Вихідними пунктами в його викладацькій діяльності у Віденському університеті були етнографія і античність а також рання історія слов'янських народів та історія південних слов'ян в середньовіччя й ранній новий час, а також великий курс оглядових лекцій з історії Балканського півострову. Лише зрід-

ка він детально розглядав період після 1718 р. Пач продовжив традиції Іречека, наукові й викладацькі інтереси якого також були зосередженні на історії Балкан та південних слов'ян [7, s.196]. У 1925 р. було видано його праці з народознавства Південно-Східної Європи у 5 частинах [8], які свідчили про те, що Пач знайшов ідеальний союз між теорією й практикою, де він поєднав обширні результати польових досліджень з письмовими джерелами й інноваційною методологією [7, s.194].

За час роботи К. Пача у Віденському університеті 22 його студенти отримали докторський ступінь. За своїм національним складом це було доволі строкате товариство: четверо були родом з Галичини, троє з Австрії (в кордонах 1919 р.), двоє з Албанії й ще один албанець з Косово. По два дисертанти було з Долматії, Хорватії й по одному з Істрії, Трієста, Герцоговини, Сербії, Моравії, Німеччини, Румунії й з колишньої прусської частини Польщі. Серед них були Михайло Дініч (Mihailo Dinić), який у 1950 р. став ординарним професором середньовічної сербської історії в Белградському університеті, Карл Гйольнер (Karl Göllner), який займав керівну посаду в центрі Наукового товариства міста Германштадт й здобув наукове визнання як автор трьохтомної праці про Туреччину та Європу у XVI ст., які побачили світ у 1961-1978 рр. [1, s.164] Свої студії розпочинав у Карла Патча й Алекс Буда (Alex Buda), який після заснування в Албанії у 1957 р. університету очолив кафедру середньовічної історії Албанії, а в 1972 р. був обраний першим президентом новоствореної Албанської академії наук [1, s.165].

В 1934 р. Пач подав у відставку й вийшов на пенсію. Таким чином, посада професора слов'янської історії та античності й посада професора східноєвропейської історії у Віденському університеті стали вакантними, що викликало відповідну й разом з тим небезпечну реакцію міністерства фінансів, яке пропонувало з 1935 р., з метою економії взагалі ліквідувати семінар східноєвропейської історії. Це в певній мірі спровокувало не тільки пошуки наступного чільника семінару, а й дискусію щодо концепції східноєвропейської історії у Віденському університеті. Була створена спеціальна комісія, до якої увійшли історики, славісти, археологи, етнологи, філософи та ін. 22 листопада 1934 р. відбулося засідання комісії. Засідання відкрив історик Гейнріх Србік (Heinrich Srbik), який окрім іншого був ще й міністром у відставці та користувався великим авторитетом серед членів комісії. Він розпочав дебати й висловився щодо основного напрямку фаху: історія Росії й Польщі в новіший час, для південно-європейської історії можна запропонувати навчальне навантаження, оскільки К. Пач був ще персонально не замінений. Директор Інституту історії Ганс Гірш (Hans Hirsch) детально зупинився на важливих і загальних проблемах: 1) ситуація з слов'янською історією в старій Австрії і Відні: Іречек для південних слов'ян, Ойберсбергер для Росії. 2) Сьогодні становище склалось по іншому. Австрія не може більше проводити активну балканську політику, тому варто взяти до уваги ситуацію з національною самобутністю німців в слов'янському світі після світової війни, приділити увагу історії німецьких переселенців на Схід в новий час

та середньовіччя, також історію Чехії треба представити, особливо в середньовіччя, також історія Польщі, країн Балтики та народів Балкан мусить бути представлена. Вальтер Ляйч (Walter Leitsch) вважає, що при такому описі фаху Г. Гірш мав на увазі кандидатуру свого учня, професора Німецького університету в Празі Йозефа Пфітцнера (Josef Pfitzner) як наступника Обейсбергера. Тому також тут згадувалась історія Богемії. Це був перший випадок, коли в дискусії у Відні історія Чехії включалася до сфери фаху східноєвропейська історія [1, s.177-178]. На думку славіста Миколи Сергійовича Трубецького (N.S. Trubetzkoy), основна увага повинна бути зосереджена на історії Росії, насамперед, із-за значимості інституту та особливого інтересу у молодого покоління. Він відмітив і те, що зараз є мало дійсно підготовлених кандидатів. Можна прийняти до уваги тільки Й. Пфітцера та М. Вінклера (Martin Winkler). Історик Альфонс Допш (Alfons Dopsch) назвав ще кандидатуру Генріха Фелікса Шміда (Heinrich Felix Schmid). На що Г. Србік зазначив, що Г.-Ф. Шмід є визначним у своєму фаху, але з точки зору дослідницької сфери, в якій він є фахівцем, не зовсім підходить для чільника семінару східноєвропейської історії. Трубецький підсумував, що Шмід стоїть далеко від сфери фаху, оскільки переважно займається польською та чеською історією, а не історією Росії [1, s.177-178]. Г.-Ф. Шмід був професором слов'янської філології в університеті м. Грац. Ще в 1927 р. він разом з німецьким славістом Райнгольдом Траутманном опублікували програмні завдання німецької славістики. Вони наголошували на тісному зв'язку славістики й східноєвропейської історії й наполягали на тому, що славістика повинна перейматись не тільки мовою та літературою, а особливо також культурою, народознавством, всіма галузями історії, охоплювати історію права, господарства, соціальну історію. Вони критично висловлювались з приводу того, що німецькі дослідники історії Східної Європи майже виключно присвячують себе історії Росії, а історію Великого князівства Литовського, Чехії і південних слов'ян повністю ігнорують, також в істориків часто відсутні необхідні знання мов, щоб слов'яномовні історичні праці брати до уваги. Як найважливіше завдання славістики бачили вони в посередництві між німцями та слов'янами, щоб взаємне непорозуміння замінити дружніми переконаннями [9, s.71; 10, s.228]. Але в переважній більшості членів комісії було дещо інше бачення концепції східноєвропейських студій у Віденському університеті.

В кінцевому результаті зійшлись на кандидатуру Мартіна Вінклера, оскільки він добре знав внутрішнє життя Росії, слов'янської мови. Його кандидатуру підтримував також Г. Уберсбергер [1, s.178]. Мартін Вінклер народився в 1893 р. в Лейпцигу, вищу освіту здобував в Страсбурзькому університеті. З початком Першої світової війни був призваний на військову службу. Спочатку воював на Західному фронті, а восени 1915 р. був переведений на Східний фронт, де в результаті поранення втратив праву руку, а на лівій – половину мізинця та великого й безіменного пальців. Оскільки після такого поранення займатись археологією в Єгипті він не міг, то вирішив займатись

історією Росії. Це його рішення було доволі критично сприйняте дядьком Вінклера Вальтером Гоетцом (Walter Hoetzl), який був директором Інституту культури й універсальної історії в Лейпцигу, що брав свої початки від Лампрехта. Перш за все в своїх обширних історичних інтересах Вінклер слідував за концепцію орієнтованою культурної історії К. Лампрехта [11, s.200-201]. В 1920 р. він під керівництвом Карла Штеліна (Karl Stählin) захистив дисертацію про дослідження історії Росії Августом Людвігом фон Шльоцером, а в 1923 р. отримав навчальне навантаження в університеті м. Кенігсберг й через два роки захистив габілітацію з російської духовної історії XIX ст. [12, s.80]. За період своєї роботи в Кенігсберзі він мав 9 багатомісячних поїздок до Радянського Союзу й побував у найрізноманітніших куточках країни від Півночі до Вірменії, де налагодив контакти з селянами, ремісниками, реставраторами ікон, майстрами дерев'яної скульптури та істориками Платоновим й Лихачовим [6, s.199]. Зібрав чималу колекцію православних ікон, різноманітних сувенірів, амулетів та чудову бібліотеку. Звичайно це сприяло його глибокій обізнаності з історією російської культури. У Віденському університеті Вінклер мав невелике годинне навантаження й читав лекції виключно з історії Росії [11, s.210].

Поряд з М. Вінклером на семінарі східноєвропейської історії працював також Алоїз Хаек (Alois Hajek), який народився в Моравії в сім'ї директора німецької народної чоловічої школи. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, де мав студії

спочатку у Г. Ойберсбергера, а пізніше у К. Їречка. В 1912 р. він закінчив роботу над дисертацією «Сербія під австрійським правлінням після падіння Белграда у 1717 р.». З 1919 р. працював асистентом на семінарі східноєвропейської історії й в основному переймався справами бібліотеки, в 1924 р. захистив габілітацію з історії Болгарії під час турецького панування [13, s.165-170] і отримав посаду приват-доцента семінару східноєвропейської історії, але активно науковою роботою не займався й майже не публікувався. З 1935 р. обіймав посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії й мав незначну кількість лекцій з історії Балкан. У 1939 р. після відставки Вінклера очолив семінар східноєвропейської історії [13, s.181], але після Аншлюсу Австрії східноєвропейські історичні дослідження мусили розвиватись у відповідності з потребами Третього Рейху.

Отже, після Першої світової війни центром східноєвропейських студій в Австрії залишався Віденський університет. Географічно «Східна Європа» співпадала з довоєнними уявленнями, хоча в дискусіях все більше ставилось питання про включення в сферу фаху східноєвропейська історія й колишніх земель Габсбурзької імперії. Також все більше спостерігалось домінування інтересу до історії Росії, але, якщо в лекціях і дослідженнях Ганса Уберсбергера вона відігравала роль основної суперниці Габсбургів на східноєвропейському просторі й була відповідальна за розв'язання Першої світової війни, то в лекціях Мартіна Вінклера вона поставала як країна з доволі самотньою культурою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907-1948. – Wien; Köln; Graz, 1983.
2. Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček (1854-1918) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
3. Иречек К. История болгар / Пер. Ф.К. Брун, В.Л. Палаузов. – Одесса, 1878.
4. Supan A., Wakounig M. Hans Uebersberger (1877-1962) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
5. Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції і співробітництва: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Відень – Київ, 2005. – С. 122-134.
6. Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943-1945. – Berlin, 1994.
7. Haselsteiner H. Karl Patsch (1865-1945) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
8. Carl Patsch Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. 5 Teile // Österreichische Akademie der Wissenschaften. Anzeiger. Philosophisch-historische Klasse. – Wien, 1925.
9. Schmid H.F.; Trautmann R. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Programm. – Leipzig, 1927.
10. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte // Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Raume. – Stuttgart, 2001.
11. Augustynowicz Ch. Martin Winkler (1893-1982) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
12. Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933-1945, Frankfurt a. M. [u.a.] 1990.
13. Schwarz I. Alois Hajek (1889-1966) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.

РЕЦЕНЗЕНТ:

В.М. Дарієнко – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут